

QO‘QON XONLIGI TARIXIDA XUDOYORXONNING O‘RNI VA AHAMIYATI.

Axmedova Munajatxon Jo‘rayevna

Annotatsiya: *Qo‘qon xoni Xudoyorxonning mamlakat taxtiga kelishi, o‘sha paytdagi siyosiy vaziyat, shuningdek XIX asr o‘rtalari va ikkinchi yarmidagi qo‘shni davlatlarning Qo‘qon xonligi bilan aloqalarida Xudoyorxonning qo‘llagan diplomatik yo‘llari haqida muhokama qiladi. Bu fan tashqari Xudoyorxon shaxsiga qarash, uning davrida davlatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy holati va Chor Rossiyasining bosqini va Xudoyorxonning keyingi taqdiri haqida ham ma‘lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Xo‘jand, zambarak, Koson, qo‘zg‘olon, Chor Rossiyasi, Qo‘qon, qipchoq, mingboshi, Turkiston general-gubernatorligi.*

Vatanimiz tarixida juda ko‘p qizg‘in davrlar va voqealar bo‘lgan. Shuningdek, bir-biridan ajratib turuvchi hukmdorlar bo‘lgan. Shunisi achinarliki, ko‘plab tariximiz voqealari tarixnavislar tomonidan yaxshi yoritilmagan. Bunga sabab sifatida mutaxassislar Sobiq Sovet tuzumi haqiqiy tariximizni namoyish qilishga imkon bermadi, qayerda milliy g‘urur haqida gap ketsa, o‘sha yer shovinistik hukumat vakillari tomonidan yo‘q qilinardi. Turkiston o‘lkasining "Xonliklar davri" Mustaqilligimiz e‘lon qilinganidan keyin asta-sekin yosh olimlar tomonidan yoritila boshlandi. Bu davr haqida manbalar ko‘p emas, lekin shunisi muhimki, yurtimizning tarixnavisligini dunyo hamjamiyatiga olib chiqish payti keldi. Shunday davrlardan biri, Rossiya imperiyasi tomonidan Qo‘qon xonligining bosib olinishi va hukmdor Xudoyorxon davridir. Ba‘zi tarixchilar Xudoyorxonni mamlakatni yaxshi boshqarolmagan, mamlakatni yetarlicha mudofaa qila olmagan desa, boshqa bir guruh olimlar bu masalada boshqacha fikr bildiradilar. Har qanday holatda ham bu masalani holis baholash kerak.

Xudoyorxonning Qo‘qon xonligi taxtiga chiqishi Muhammad Alixon(1822-1841) hukmronligining oxiridagi voqealar bilan bog‘lanadi. Muhammad Alixon Sharqiy Turkistondagi zafarli yurishlari va boshqa siyosiy yutuqlari tufayli XIX asr 30-yillari oxirida aysh-ishrat va maishatga beriladi. Undan norozi bo‘lgan ulamolar va boshqa siyosiy arboblari Buxoro amiri Nasrulloxondan yordam so‘raydilar. Bu paytda Buxoro amirligi Qo‘qon xonligi bilan Xo‘jand, Jizzax va O‘ratepa uchun jang qilayotgan edilar. Buxoro amiri Nasrullo xon uchun Qo‘qon ulamolarining Muhammad Alixon o‘z "o‘gay onasi"ga uylangan degan gaplari bahona bo‘ladi. Bundan tashqari, xon Haqqul mingboshi va boshqa nufuzli shaxslarni qatl ettiradi

.Bu

esa yonib turgan olovga moy sochishdek gap edi. Nasrulloxon Xo‘jand , O‘ratepa, Jizzaxni qo‘lga kiritib, Qo‘qon sari otlanadi. Bu paytda Qo‘qonda xonga qarshi isyon boshlanib , Muhammad Alixon o‘rdadan qochadi. Bir necha kishilar qatl etiladi. Nasrulloxonning Qo‘qonga hujum qilish uchun kelayotganini eshitgan xalq qo‘zg‘olonni to‘xtatadi. Nasrulloxon Beshariqqa kelganda , xon unga qimmatbaho sovg‘alar yuborib, o‘zini Buxoro amirligining noibi deb e‘lon qiladi . Shuning barobarida , Buxoroga Xo‘jand ini topshiradi. Muhammad Alixon yana taxtga qaytib , o‘z zulmini davom ettiradi. Shundan so‘ng , xalq yana qo‘zg‘olon ko‘taradi. Bu safar Muhammad Alixon ukasi Sulton Mahmudxon foydasiga taxtdan voz kechadi. 1842-yil Nasrulloxon yana Qo‘qonga hujum qiladi. Namanganga qochib ketgan Muhammad Alixon, uning ukasi Sulton Mahmudxonni qatl ettiradi. Hattoki , xonning onasi va shoira Nodirabegim , yaqinlari Xushxolbibi, Norbibilar qatl etiladi. Nasrulloxon Qo‘qonni Buxoro amirligiga qo‘shib olinganligini e‘lon qiladi va Ibrohim dodxoh Mang‘itni o‘z noibi deb e‘lon qiladi. Ibrohim dodxon Qo‘qondagi mavjud soliqlar bilan birgalikda Buxoro amirligidagi soliqlarni joriy etgani uchun 3 oydan so‘ng xalq qo‘zg‘olon ko‘taradi. Xalq qo‘zg‘olon ko‘tarib , Norbo‘tabiyning ukasi SHERALIXON (Xudoyorxonning otasi) xon etib saylanadi. Nasrulloxon Qo‘qonda o‘z mavqeyini tiklash uchun qo‘shin tortib keladi va shaharni 40 kun qamal qiladi . Xiva xoni Olloqulixon Chorjo‘yga hujum qilganini eshitgandan so‘ng , orqaga qaytishga va Buxoroda vaziyatni o‘nglashga kirishadi. Shu paytdan boshlab , xonlikda qipchoq qabilalarini mavqeyi kuchaya boshlaydi. Oldingi xon davrida yuzboshi bo‘lgan qipchoqlardan Musulmonqul mingboshi -qo‘shin boshlig‘i , bosh vazir va bosh maslahatchi bo‘lib oladi. Shu davrda qipchoqlarga nisbatan noroziliklar paydo bo‘la boshlaydi. Ko‘chmanchi qipchoqlar aholini uylarini va mol-mulkini tortib ola boshlaydilar. SHERALIXON Musulmonqulni payiga tushadi . Bundan xabar topgan Musulmonqul SHERALIXONGA nisbatan fitna tayyorlaydi. Unga ko‘ra , O‘shda aholi soliqlar tufayli qo‘zg‘olon ko‘taradi, mingboshi Musulmonqul qo‘zg‘olonni bostirishga ketadi. Bu paytda , vafot etgan Olimxonning o‘g‘li Murodxonni xon qilib ko‘taradilar , Musulmonqul esa bir o‘q orqali ikki quyonni urmoqchi bo‘ladi. Rejaga ko‘ra , Isfara hokimi Sotiboldibiy Samarqandga borib , Olimxonning o‘g‘li Murodxonni taxtga o‘tirishga da‘vat qiladi. Murodxon bu taklifni qabul qiladi. Soliqlarni oshganligidan norozi bo‘lgan O‘sh aholisi 1845-yil qo‘zg‘olon ko‘taradi. Mingboshi Musulmonqul isyonni bostirgani yo‘lga chiqadi. Musulmonquldan bexabar Shahrixon hokimi O‘shdagi qo‘zg‘olonni bostiradi. Lekin Musulmonqul orqaga qaytmaydi va O‘shda ko‘plab aholini qirg‘in qiladi. Musulmonqulning fitnasini sezgan SHERALIXON Murodxonga taxtni bo‘shatib beradi. Murodxon esa kechasi SHERALIXONNI

o‘ldi

rtiradi. Murodixon esa 11 kun taxtda o'tira oladi xolos. Musulmonqulga u o'z lavozimida qolgani haqida yorliq yuboriladi. Fitnaga ko'ra , Musulmonqul "isyonchilar"ni jazolash maqsadida yo'lga chiqadi. Avvalo , ishni o'sha paytda Namangan hokimi bo'lgan Sheralixonning besh o'g'li dan biri 13yoshli Xudoyorxonga o'zining 12 yoshli qizini nikohlab beradi. Qo'qonga qaytgan Musulmonqul Murodjon va unga qo'l berganlarni fitnachilar sifatida qatl ettiradi , yosh Xudoyorxonni xon deb e'lon qiladi. Shunday qilib , Musulmonqul hokimiyatni qo'g'irchoq Xudoyorxon orqali boshqara boshlaydi.

Dastlab o'z hukmronligini qaynotasi yordamida boshqargan Xudoyorxon o'z hukmronligi davrida juda ko'p fitnalarga duch keladi, bir necha marta taxtdan tushiriladi .Xudoyorxon 1845-1858-yillar, 1863-yil va 1865-1875/1876-yillarda Qo'qon xonligini boshqaradi . Yosh bo'lganligi tufayli Xudoyorxon davlat bshqarish tizimini mingboshi Musulmonqul o'z qo'liga olgan , va ahgolinig turli qatlamlarini o'ziga qarshi qilib qo'ygan edi. Bundan tashqari bir necha omillar qipchoqlarni hokimiyatini tugatishni talab qilayotgan edi : birinchidan Musulmonqul boshliq qipchoq qabilalari davlatning yuqori lavozimlarini egallab olib , mamlakatni o'z bilganlaricha boshqarishda davom eta'yotgandilar, qipchoq qabilalari mahalliy aholining uy-joylari, molk-mulklarini tortib olishardi va sug'orish inshootlariga egalik qilib , aholidan suv uchun soliq olardilar. Shunday qilib, butun boshli davlatning barcha tabaqalari qipchoqlarga qarshi bo'lib qoladilar. Musulmonqul esa o'z mavqeyini saqlab qolish maqsadida rus qo'mondonligining rasmiy vakili V.V.Velyaminov-Zernov bilan maxfiy ravishda maxfiy tarzda uchrashishi vaziyatni murakkablashtirib yuboradi.

1852-yil 9-oktabrda Toshkentdan chaqirilgan qo'shin bilan Qo'qonda qipchoqlar qirg'ini uyushtiriladi va 20000 qipchoq qirib yuboriladi. Musulmonqul qatl etiladi va qipchoqlarning mol-mulki tortib olinadi. Lekin Xudoyorxonning ba'zi siyosiy tadbirlari va farmonlari tufayli hukmronligi uzoqqa bormadi. Soliqlarning oshirilishi aholini noroziligiga sabab bo'ladi. 1854-yil Andijon va Marg'ilonda , 1855-yil Toshkent , Turkiston va Chimkentda qo'zg'olon ko'tariladi. Buxoro amiri Muzaffarxon qo'zg'olonga amaliy jihatdan yordam beradi.1858 -yil ukasi Mallaxon qo'shin to'playdi va Xudoyorxondan taxtni tortib oladi.Xudoyorxon Buxoroga qochadi. Bu paytda Rossiya imperiyasi Pishpak, To'qmoq, Ashtakni egallaydi. 1862-yil Mallaxonning o'zi saroy to'ntarishi oqibatida taxtdan tushiriladi va qatl etiladi. Bu ishlarning orqasida dastlab Mallaxonga yordam bergan Alimqul(Aliquli) turar edi.Xonlik taxtiga Sheralixonning nabirasi, Sarimsoqbekning o'g'li Shohmurod o'tiradi. Mallaxon davrida ruslarga qarshi kurashgan Toshkent hokimi Qanoatshoh Mallaxon o'limida Shohmurodni ayblab,

Xud

oyorxonni taxtga taklif qiladi. Dastlab O‘ratepa hokimi bo‘lgan, Sangzor qal‘asini egallab olgan Abulg‘afforning Yom, Zomin va O‘ratepani egallab olishi tufayli Xudoyorxon Qo‘qon va Xo‘jandni jangsiz egallaydi. 1863-yil 5-mayda Qo‘qon egallangach, Shohmurod Marg‘ilonga qochadi. Ammo Farg‘ona vodiysining sharqiy hududlarida nazorat o‘rnata olmaydi. 1862-1863-yillarda Xudoyorxon Qo‘qonni boshqaradi. Ammo qirg‘iz-qipchoqlar Koson va Chust atroflarida qo‘zg‘olon ko‘taradilar va biroz vaqtdan so‘ng, tezlik bilan To‘raqo‘rg‘onga hujum qiladilar. Ular qo‘zg‘olonni ommaviylashtirish maqsadida Toshkent atroflariga noma yuborib, qabila boshliqlaridan madad so‘raydilar. Bunga javoban qozoq qabilalari Toshkentni qamal qiladilar. Xudoyorxon yuborgan qo‘shin bilan isyon bostiriladi ammo mahalliy qabila boshliqlari kurashni davom ettiradilar. Xususan, Shodmonxo‘ja, Said Mahmudxonto‘ra, Alimquli va Sulton Saidxonlar birlashib, Marg‘ilondan o‘tib Andijonni bosib oladilar va uning atroflaridagi Baliqchi, Asaka, Shahrison, O‘sh, Poytug‘, Quva atroflarini talon-taroj qiladilar. 1863-yil 26-aprelda Sulton Saidxon qo‘shini Mingtut mavzesiga kelib, Qo‘qonni qamal qiladi. Amir Muzaffar jo‘natgan qo‘shin tufayli qo‘zg‘olonchilar Asakagacha quvib boriladi. Ular Qoralulcha darasida himoyaga o‘tadilar. Uzoq kurashlardan so‘ng qipchoq va qirg‘iz qabilalarining yordamida 1863-yil 24-iyulda Sulton Saidxon Qo‘qon taxtiga o‘tiradi. Xudoyorxon yana Buxoroga qochadi. 1863-yil iyuldan 1865-yil iyulgacha Qo‘qonni Mallaxonni o‘g‘li Sulton Saidxon boshqaradi. Amalda esa butun hokimiyat Alimqul qo‘lida edi. Bu davr ichida Chor hukumati Qo‘qon xonligiga hujum qilib, sharq tomondan Chernyaev, g‘arb tomondan Verovkin hujum boshlaydilar. Shu orada Avliyota, Suzoq, Turkiston shaharlari ruslar tomonidan bosib olinadi. 1864-yil 22-sentabrda Chimkent ruslar qo‘liga o‘tadi. 1864-yil 2-oktabrda Toshkentga hujum boshlanadi. Ruslar Toshkentning darvozasi - Niyozbek qal‘asini ham bosib oladilar. Bosh qo‘mondon Alimqulining 9-may kuni Salar arig‘i bo‘yida og‘ir yaralanib vafot etishi himoyachilarni ruhiyatini tushirib yuboradi. 1865-yil 17-iyunda Toshkent ham Chor hukumati tarkibida kiritiladi va bosib olingan Toshkent vohasi va Janubiy Qozog‘iston hududlarini o‘z ichiga oluvchi Turkiston viloyati tuziladi. Amir Muzaffar yordami bilan Xudoyorxon Qo‘qonni yana egallaydi. 1867-yildan so‘ng Xudoyorxon Amir Muzaffarga bo‘ysunmay qo‘yadi. Xudoyorxon ruslar bilan aloqani yaxshilash maqsadida har yili Toshkentga sovg‘a-salomlar yuborib turadi. 1867-yanvar Rossiya bilan savdo bitimi, 1868-yil 13-fevralda savdo shartnomasi tuziladi va deyarli Qo‘qon xonligi Rossiyaning vassaliga aylanib qoladi. Rossiya imperiyasi bu xizmati uchun Xudoyorxonga orden va "Aslzoda" unvoni beriladi. Rus hukumati endi Qo‘qon xonligini butunlay qo‘shib olish uchun vaziyat poylardi. Ruslardan polkovnik Shaufus josuslar orqali Qo‘qonning zaif

onlarini qidirar edi. Va nihoyat , bu bahona tug'ildi. Xudoyorxonning o'ylamay chiqargan farmonlari oqibatida xalq turmush tarzi yomonlashadi, soliqlar esa bu vaziyatni yanada chigallashtirardi. O'sh viloyati aholisidan 1873-yil bahor oyida zakot uchun bitta qo'y o'rniga uchta qo'y talab qilinishi yangi bir qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ladi. Bu qo'zg'olon tarixga "Po'latxon " qo'zg'oloni nomi bilan kiradi. 1873-yil bahor oyida qirg'izlar bu soliqqa nisbatan soliq yig'uvchilarni qo'lidan soliqlarni olib qo'yish bilan javob berdilar. Soliqlar o'z egalariga qaytariladi. Qirg'izlar orasidan Ma'mur, Musulmonqul kabi kishilar edi. Qo'zg'olonni bostirishga xonning ukasi Sulton Murodbek jalb qilinadi, ammo u amalga chora qo'llay olmaydi. Keyin esa Abdurahmon Oftobachi jalb qilinadi. Qo'zg'olonchilar bo'ysunmay, 20000 qirg'iz toqqa chiqib ketadilar. Shu tariqa qo'zg'olon boshlanib ketadi. Qo'zg'olonga g'oyaviy rahbar sifatida Musulmonqul(qipchoqlardan chiqqan Musulmonqul mingboshiga aloqasi yo'q) tomonidan soxta Po'latxon ismi ostida Mulla Is'hoq Mulla Xasan o'g'li taklif etiladi. U Tunqator madrasasida o'qigan , taqdir taqazosi tufayli bu paytda nosfuruslik qilar edi. Aslida esa Olimxonning nabirasi Otaliqxonning o'g'li Po'latxon Samarqandda yashar edi . Unga bu taklif berilganda, otasining o'limi va boshqa sabablarni aytib, rozi bo'lmagan edi. Buni rus sarkardasi Abramov Xudoyorxonning jiyani Nosirxon yordamida 1876-yil bilib qoladi , lekin Rossiya hukumati buni oshkor qilmaydi. 1874-1875-yillar davomida Koson ,Andijon, Marg'ilon va boshqa hududlarda u yoki bu tomonning ustunligi bilan juda ko'p janglar bo'lib o'tadi. Qo'zg'olonchilarga dastlab 3000 sarboz , Abdurahmon Oftobachi Mulla Iso Avliyolar boshchiligidagi 4000 sarboz 1875-yil 17-iyulda , 19-20-avgust kunlari valiahd Nasriddinbek va Sulton Murodbekning qo'shilishi tufayli xonning Kaufmandan yordam so'rashdan boshqa iloji qolmaydi. Xudoyorxon 20-iyunda Kaufmandan hokimiyatini qaytarib olib berishini so'raydi. Toshkentdagi general-gubernatorlik bunga va'da beradilar. 22-iyul kuni Xudoyorxon ahli oilasi bilan jami 643 kishi Qo'qonni tark etadi. Ularning 70 nafari xonning ahli ayollari, Xudoyorxonning kenja o'g'li O'rmonbek , Mahramning sobiq begi Otabek noib , jiyani Mulla Ma'ruf , Mirza Hakim parvonachi bor edi. Shu bilan birga 150 ta zambarak , 22 yoki 40 ta arava oltin ham borligi aytiladi. Xonning qarindoshi Mahmudxonto'ra 3 ta zambarak va 2 arava oltinni Qo'qonga qaytaradi. Xudoyorxon 24-iyul kuni Xo'jandga keladi, 10 kun istiqomat qilgach , Toshkentga yuboriladi. Xon Toshkentda va ruslar orasida katta obro'ga ega Saidazimboydan iltimos qildirib , K.P. Kaufman bilan uchrashmoqchiligini aytadi. Saidazimboy aslida ruslarga sotqin bo'ladi. Saidazimboy xonga Orenburgga borib , imperator bilan uchrashish haqida maslahat beradi. Bu esa ruslar bilan kelishilgan , xonni aldash ,

Oren

burgga yuborish to'g'risida xiyla edi. Chunki, Xudoyorxonning Toshkentda qolishi Turkiston general-gubernatorligi uchun ham xavf tug'dirar edi. Qo'zg'olonchilarning bu yerda ko'plab qarindosh va yaqinlari yashar , bu esa Toshkentni ham qo'zg'olon markazlaridan biriga aylanib qolishi muammosini keltirib chiqarishi mumkin edi. Kaufman tilmoch bilan kirganda , tilmoch Xudoyorxonning "gosudar imperatorni ko'rmoqchiligini" aytadi . Xudoyorxon betakalluf xo'p deydi. Xudoyorxonning o'tgan ishlardan toliqqan , nima deyishni bilmas , bo'lib o'tgan ishlar uni ancha dovdiratib qo'ygan edi. Shunday qilib , Xudoyorxon rejalashtirgan so'zlarini aytolmaydi va u Orenburgga jo'natiladi . Chimkentda Otabek noib 150 sarbozi bilan qaytarib yuboriladi.

Qo'qondagi voqealar esa o'zgarib ketadi . 1875-yil 25-iyul kuni Nasriddinbek Abdurahmon Oftobachiga 50000 tillo pul va' da qilib xonlik taxtiga o'tiradi. Bunga Po'latxon tarafdorlari norozi edi. 1873-yil qo'zg'olonchilar tomonidan Po'latxon xon deb e'lon qilingani ikki hokimiyatchilikni vujudga keltiradi. 1875-yil Nasriddinbekning Kaufmanga xat yo'llashi va boshqa sabablar yana qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ladi. Qo'zg'olonchilarning islom kuchiga va odam soniga ishonib, Qo'qon xonligini oldingi hududlarini tiklash maqsadida Toshkentning Qurama uyezdiga, Abliqqa, To'ytepaga , Parkentga hujum qilishi Rossiya imperiyasi uchun yangi hujum boshlash haqida qaror qabul qilishga turtki bo'ladi. M.D.Skobelov 18 rota piyoda askar , 1 ta sapyor rotasi , 900 kazak otlisi , 20 ta to'p bilan hujum boshlaydi. Dastlab 1875-yil avgustda Mahram qal'asi , 29-avgustda Qo'qon jangsiz egallanadi. 1875-yil 22-sentabrda Marg'ilonda Qo'qon xonligi bilan vassalik to'g'risida sulh tuziladi. Shundan keyin butun xonlik hududini egallashga qaror qilinadi. 9-oktabrda O'rdada qolib bo'lgani tufayli Nasriddinbek qochib ketadi. 23-oktabrda To'raqo'rg'on va Baliqchi, 27-iyulda Namangan egallanadi. Andijonda deyarli atrofdagi barcha kuchli to'plangan edi. Oktabr oyida 1400kishilik qo'shin, 8 ta zambarak , 4 ta raketa otish qurilmasi orqali Andijonga hujum boshlanadi. Bir necha oylik kurashlardan so'ng, 19-yanvarda Andijon qayta taslim etiladi. 8-fevral kuni M.D.Skobelov 400 kazak , 4ta piyoda rota, bir rota otliq o'qchi, bitta raketani batareya, 4 ta zambarak bilan Qo'qonga kirib boradi va O'rdani egallaydi. Abdurahmon Oftobachi esa 1876-yil 20-yanvarda 426 odami bilan taslim bo'ladi va uni Yekaterinoslav guberniyasiga surgun qilish terisida farmon qabul qilinadi. Botir To'ra va Abdulmo'min 9- fevralda asir olinadi. 18-fevraldan 19-fevralga o'tar kechasi Oloy tog'larida Skobelov tomonidan yuborilgan otryad tomonidan qo'lga olinadi. Po'latxonning ushlanishiga sabab, 30 ta qirg'iz yigit, Marg'ilon va O'sh atrofidan to'plangan odamlarni dushmanligini kech sezgan edi. Buni ustiga uning odamlari oz va bir necha kun avval oyog'i singan edi. U

1876

-yil 1-martda Marg'ilon shahrida dorga osiladi. Nasriddinbek esa Vladimir guberniyasiga surgun qilinadi. Shunday qilib, 150 yildan ko'p hukmronlik surgan Qo'qon xonligi 1876-yil 19-fevralda tugatiladi va Farg'ona viloyati tuziladi.

O'z davlatidan quvilgan Xudoyorxonning endi Orenburgga borishdan boshqa chorasi qolmaydi. Chunki u endi Kaufman yordamidan hali ham umid qilar, uchinchi marta yana taxtga o'tirishga hali ham ishonar edi. 1875-yil 12-avgustda Xudoyorxon 50 ta yaqin kishisi bilan Orenburgga surgunga jo'naydi. U bilan kenja o'g'li O'rmonbek, uning tog'asi Eson Ali, sobiq So'x begi Mulla Ma'ruf va bir necha yaqin kishilari bor edilar. Xudoyorxon o'ziga bir kun asqotishini bilan holda, Rossiya Davlat Bankining Toshkent bo'limida 140 ming so'm Qo'qon tangasini qoldiradi. Davlat amaldorlariga o'zida oltin yo'qligini aytadi. Agar aytsa, uning oltinlari tortib olinishi mumkin edi. Xudoyorxon Orenburgga kelib, Vodyanoy va Atamansk ko'chalari kesishgan joyda bitta yogoch uy sotib oladi. "Turkistanskie Vedemosti" gazetasida Xudoyorxon haqida ma'sum va g'amgin holda ko'p vaqt eshik oldida o'tirishini aytishgan. Rossiya hukumati uning avval Qo'qonda hukmdor bo'lganini hisobga olib, Xudoyorxonga 1875-yil 21-noyabr kuni Sankt-Peterburg va Turkiston o'lkasidan tashqari Rossiyaning hamma shaharlarida yashashga ruxsat etiladi. Xudoyorxon Orenburgdagi Rus hukumatiga Makkaga ziyoratga bormoqchiligini, undan keyin esa Peterburda uy sotib olib, yashamoqchi ekanligini aytadi. Lekin imperator Aleksandr II unga ruxsat bermaydi. Bunga esa, endi sobiq xon bilan imperator bilan uchrashishi uchun hech qanday sabab yo'q edi. 1875-yil 12-noyabr tunida Xudoyorxon Orenburgdan kutilmaganda g'oyib bo'ladi. Bundan xabar topgan Orenburg general-gubernatori Krijanovskiy Ural va To'rg'ay viloyatlari harbiy gubernatorlariga uning qochishi haqida xabar beradi. Keyinchalik Turkiston general-gubernatori Buxoro amiri Muzaffarga ham maktub yo'llaydi. Mantiqan "qochoq" sifatida Xudoyorxon Buxoro yerlariga qochishi yoki Farg'ona viloyatiga qaytib yana taxtga qaytish maqsadida isyon ko'tarishi mumkin. Bu esa Rossiyaning O'rta Osiyoda olib borayotgan siyosatiga fojiali muammo tug'dirishi mumkin edi. Xudoyorxon o'zi bilan qarindoshlari Sul-tonxon va Nurmuhammadni olib ketadi. Rus hukumati uning qochishida Orenburgda uy savdosi bilan shug'ullanuvchi Bigjon Jongildin va chekli urug'iga mansub Azbergan Munaytpasov yordamida qochishga uringani haqida surishtiruv ishlari olib boradi. Ularning nomida juda ko'plab hujjatlarda uchratish mumkin. Xudoyorxon haqida Rossiya hukumati yo'lda Xudoyorxonga duch kelgan, unga hamroh bo'lgan qozoq O'tuja Janov tufayli ma'lumot oladi. O'tuja Janov Xudoyorxonni Buxoro tomonga ketayotganini, egnida tulki terisidan tikilgan mo'ynali chopon, qozoqlar kiyadigan quloqchin va qo'lida miltiq borligini aytadi. Xudoyorxonning

keyi

ngi taqdiri haqida xabarlar uzilib qoladi. Sobiq Qo‘qon xoni haqida keyingi xabarlar Rossiya hukumati uchun maxfiy josus bo‘lib ishlagan, Umidov nomi bilan mashhur Mirza Hakim parvonachiga 1880-yil sentabrda kelgan maktub orqali ma‘lum bo‘ladi. Xudoyorxon Qobulga o‘tib, undan Makka va Bag‘dodga boradi, bir qo‘qonlik savdogar taklifiga binoan Hindistonning Bombay shahriga boradi. Keyinchalik mablag‘ini tugatgandan so‘ng yana Rossiya hukumatidan yordam kutadi. Xudoyorxonning bunday qilishiga sabab Rossiya va Angliya O‘rta Osiyo masalasida bir to‘xtamga kelib, kelishishgan edi. Endi esa Angliya uchun Xudoyorxonning hech qanday foydasi yo‘q edi. 1881-yil Orenburg general-gubernatori Krijanovskiy nomiga Konstantinopoldan xat keladi. Bu konvertga Xudoyorxonning rasmiy iltimos onasi, va oila a‘zolari uchun 5 ta maktub ham bor edi. Shuningdek Xudoyorxonning shaxsiy muhri ham bosilgan edi. Maktubda Xudoyorxon Orenburgda uni o‘ldirish haqida gumonlar paydo bo‘lganini, birgina yo‘l Makkada ketmoqlik ma‘qul yo‘lligini, Bombayga esa xonning qo‘lida jiddiy jarohat paydo bo‘lgani, Makkada esa yaxshi duxtirlar bo‘lmay, Bombayda tibbiyot kuchli rivojlangani sababli davolanish maqsadida borganligini aytadi. Ushbu xatida yana o‘g‘li Nasriddinbekni ko‘rmoqchiligini va bu xatni Abdurahim o‘g‘li Og‘a Abdulazizdan berib yuborilganligini aytib o‘tadi. Rossiya hukumati uchun ham haliyam Xudoyorxon ahamiyatli shaxs bo‘lib, uni chet davlatlarda yurishi ortiqcha tashvish bo‘lar edi. Bundan tashqari, xonning jiyani Abdulkarimbek hamon ozodlikda yurar, u yana Qo‘qon xonligini tiklamoqchiligi haqida uzuq-yuluq faollar bor edi. Shuning uchun 1881-yil 1-mart kuni Rossiya tashqi ishlar vazirligidan Kaufmanga Xudoyorxonga qaytib kelishga ruxsat berilishi va unga yaxshi munosabatda bo‘lish haqida telegramma keladi. 1883-yil Turkiston o‘lkasida sobiq Qo‘qon xoni o‘lganligi haqida mish-mishlar paydo bo‘ladi. 1888-yilda Xudoyorxonning Toshkentda yashovchi o‘g‘illari Muhammad Aminbek va Muhammad Umarbek otasining o‘limi haqida guvohnoma so‘rab, Turkiston general-gubernatorligiga murojaat qiladilar. Bu guvohnoma ular uchun otasining Orenburgda saqlanayotgan 32660 so‘m pulini olish uchun kerak edi. Bu masala yuzasidan Bosh shtab Osiyo Departamentida murojaat qiladi. O‘sha yil N.O.Rozenbaxga kelgan maktubda Xudoyorxonning Kobuldan Qandahorga kelayotganda 1882-yil yoz oylarida vafot etgani aytiladi. Bu ma‘lumotni sobiq Qashqar hokimi Muhammad Yoqubbekning o‘g‘li Bek Qulibek yetkazgan va u Xudoyorxonning Afg‘onistonda dafn etgan kishilarni ko‘rgan. Turkiston general-gubernatorligi bunga qoniqmay, bu masalasida Xudoyorxon avlodlariga xonni dafn marosimida qatnashgan kishilardan aniq ma‘lumot berishlari so‘raydi. 1888-yil 13-iyulda Toshkent shahri boshlig‘i, general-gubernator nomiga kelgan raportda

xonni

ing o'g'illari Muhammad Aminbek va Muhammad Umarbekka otalarining o'limi haqida andijonlik Mahmud Ali Bobojonov va Xivalik Turdiboy hoji O'tmishevlar aytishgani bildirilgan. Ular Xudoyorxon bilan birga Makkadan Hirotga qaytib kelayotganlarida Xudoyorxon o'pka kasaliga duchor bo'ladi. Bir oy yotganidan so'ng esa vafot etadi va Hirot yaqinidagi Koruh qishlog'iga dafn etiladi. Uning yonidan topilgan 100 tilla pulni Hirot begi Qunduzxon tortib oladi. Shunga asoslanib, Xudoyorxonni 1882-yil 51 yoshida sarson-sargardonlikda vafot etgani haqida xulosa chiqaramiz.

Vatanimiz tarixida shunday ko'p hukmronlar bo'lganki, ularni har biriga izoh berishga qalam ojizlik qiladi. Turkiston o'lkasi tarixi XIX asrda tubdan inqirozga yuz tutgan uchta xonlikning o'zaro urushlari tufayli zavol bo'ldi. Oxir oqibatda CHor Rossiyasi mustamlakasiga aylandi. Xudoyorxon esa davlatni yaxshi boshqarolmadi, mudofaa tadbirlarini ko'rolmadi, Rossiya yaqinlashib kelayotganini bilsada, o'z davlatidagi vaziyatni to'g'ri baholay olmaydi. Nima bo'lsa ham, 1863-1865-yillarda Rossiya tomonidan Turkiston, Chimkent, Toshkent va boshqa yerlarni bosib olinishida va 1875-yil Qo'qonni mudofaasidagi mag'lubiyatda Xudoyorxonni ayblash mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Chunki Xudoyorxon bu paytda Qo'qon xoni bo'lmagan. Xudoyorxon va boshqa hukmdorlarga baho berishda bir tomonlama yondashish xato hisoblanadi. Agar turli manbalarga va diplomatik yozishmalar va tayanib, xolis mulohaza ishlab chiqilsa, nisbatan tarix to'g'ri yaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayubovna, S. M. (2023). Physical Education And Sports Training Are An Integral Part Of A Healthy Lifestyle. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(9), 338-343.
2. Ayubovna, S. M. (2023). SPORT, ESTETIKA VA ESTETIK TARBIYA. Oriental Journal of Academic and Multidisciplinary Research, 1(3), 82-89.
3. Ayubovna, S. M. (2023). Psychological Research Of Coaching Activities In Sports. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(9), 344-352.
4. Saidova, M., & Sayfiyev, H. (2023). CONTENT-IMPORTANCE AND PRINCIPLES OF PHYSICAL EDUCATION CLASSES. Modern Science and Research, 2(9), 192-199.
5. Сайфиёв, Х., & Саидова, М. (2023). БАДМИНТОНИСТЫ ФИЗИЧЕСКИЙ ПОДГОТОВКА И ЕМУ РАЗРАБОТКА МЕТОДЫ. Инновационные

едования в науке, 2(4), 45-54.

6. Sayfiyev, H. X. (2023). SPORT GIMNASTIKASINING PEDAGOGIK O'LCHOV USULLARI. Educational Research in Universal Sciences, 2(10), 307-315.

7. Ayubovna, S. M., & Xayrullayevich, S. H. (2023). YOSH BOLLALARDA SPORT SPORT GIMNASTIKASINING PEDAGOGIK O'LCHOVLAR NAZARIYASI VA TASHKILY-METODIK ASOSLARINI TADQIQ ETISHNING MAQSADI, VAZIFALARI. PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS, 2(22), 108-118.

8. Xayrullayevich, S. H. (2023). Use of Acrobatic Exercises and Their Terms In The Process of Teaching Gymnastics. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1(9), 80-86.

9. Xayrulloevich, S. H. (2023). Sport gimnastika mashg'ulotlarida asosiy harakat qobilyat (FMS), postural (muvozanat) nazorat va o'zini o'zi idrok etishga sport gimnastikasining ta'sir. Oriental Journal of Academic and Multidisciplinary Research, 1(3), 74-81.